

РОЗДІЛ 6

ЗЕМЕЛЬНЕ ПРАВО; АГРАРНЕ ПРАВО; ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО; ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-4/81>

ЕКОЛОГО-ПРАВОВІ ОБМЕЖЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ПРИРОДНИХ РЕСУРСІВ

ENVIRONMENTAL-LEGAL RESTRICTIONS ON THE USE OF NATURAL RESOURCES

Дашковська О.Р., д.ю.н., професор,
професор кафедри теорії права

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Васютін В.О., студент III курсу факультету прокуратури

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена дослідженню еколово-правових обмежень використання природних ресурсів. Наголошується на важливості забезпечення ефективного реалізації еколово-правових обмежень, що є необхідною умовою збереження природних ресурсів.

Запропоновано визначення обмежень в екологічному праві як специфічного механізму регулювання відносин у сфері забезпечення екологічної безпеки, що полягає в системному закріпленні обов'язкових приписів екологічного права та встановленні спеціальних правових механізмів їх застосування та реалізації.

Обґрунтовано необхідність беззастережного дотримання природоохоронних вимог, заборон та обмежень, встановлених законодавством України. Розглянуто обмежувальні механізми в структурі нормативно-правових приписів різної юридичної сили та різних галузей права, які забезпечують єдність та системність екологічних обмежень.

Зазначено, що правові обмеження є вторинними засобами впливу права, оскільки вони мають допоміжну роль у правовому регулюванні екологічних відносин. Основними засобами на спеціально-правовому рівні є суб'єктивні права, юридичні обов'язки, дозволи та заборони. Однак у психологічному аспекті правові обмеження, разом з правовими стимулами, виконують важливу функцію правового впливу, оскільки спрямовані на запобігання незаконним діям, обмежуючи протиправну поведінку суб'єктів природокористування.

Законодавство України закріплює загальні принципи екологічного права, що стосуються усіх користувачів природних ресурсів. Ці норми орієнтовані і на суб'єктів господарювання, які не є безпосередніми користувачами природних ресурсів, але здійснюють виробничо-господарську діяльність, яка може негативно вплинути на стан природних об'єктів та їх ресурсів. Еколово-правове регулювання екологічної безпеки повинно бути застосовано до всіх сфер господарської діяльності, яка пов'язана із споживанням енергетичних, матеріальних та інших ресурсів.

Доведено необхідність їх систематизації та уніфікації, а також узагальнення досвіду практичного впровадження. Акцентовано увагу на важливості закріплення екологічних вимог та обмежень в Екологічному кодексі України.

Ключові слова: екологічне право, еколово-правові обмеження, природоохоронні вимоги, сталий розвиток, екологічна безпека.

The article is devoted to the study of environmental and legal restrictions on the use of natural resources. The importance of ensuring the effective implementation of environmental and legal restrictions is emphasized, which is a necessary condition for the preservation of natural resources.

The definition of limitations in environmental law is proposed as a specific mechanism for regulating relations in the field of ensuring environmental safety, which consists in the systematic consolidation of mandatory prescriptions of environmental law and the establishment of special legal mechanisms for their application and implementation.

The need for unconditional compliance with environmental protection requirements, prohibitions and restrictions established by the legislation of Ukraine is substantiated. The restrictive mechanisms in the structure of regulatory prescriptions of different legal force and different branches of law, which ensure the unity and systematicity of environmental restrictions, are considered.

It is noted that legal restrictions are secondary means of influence of the law, as they have an auxiliary role in the legal regulation of environmental relations. The main means at the special legal level are subjective rights, legal obligations, permits and prohibitions. However, in the psychological aspect, legal restrictions, together with legal incentives, perform an important function of legal influence, as they are aimed at preventing illegal actions, limiting the illegal behavior of subjects of nature management.

The legislation of Ukraine enshrines the general principles of environmental law that apply to all users of natural resources. These norms are also aimed at business entities that are not direct users of natural resources, but carry out production and economic activities that can negatively affect the state of natural objects and their resources. Environmental and legal regulation of environmental safety should be applied to all spheres of economic activity related to the consumption of energy, material and other resources.

The necessity of their systematization and unification, as well as the generalization of practical implementation experience, is proven. Attention is focused on the importance of enshrining environmental requirements and restrictions in the Environmental Code of Ukraine.

Key words: environmental law, environmental legal restrictions, environmental protection requirements, sustainable development, environmental safety.

Постановка питання. Сучасний стан навколишнього середовища та використання природних ресурсів внесли істотні корективи у відносини людини довкілля та змусили людство переосмислити досягнення світової цивілізації. Неєфективність використання природних ресурсів, порушення вимог екологічного законодавства, погіршення здоров'я та низька тривалість життя населення поставили питання про необхідність посилення еколово-правових обмежень в сфері використання при-

родних ресурсів. Останнім часом з'явилися і набули поширення такі явища, як екологічний тероризм та екоциди, що в решті решт, поставило перед світовим співтовариством питання про виживання та збереження людини як біологічного виду.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Наукові дослідження про сутність еколово-правових обмежень представлені в українській науці роботами Г.В. Анісімової, А.П. Гетьмана, М.І. Васильєвої, Н.Р. Кобецької, Н.Р. Мали-

шевої, В.В. Костицького, М.В. Краснової, А.К. Соколової та багатьох інших вчених.

Мета статті. На основі комплексного аналізу законодавства та наукових джерел визначити систему екологічних обмежень як механізму регулювання відносин у сфері взаємодії суспільства та людини з навколишнім природним середовищем з метою захисту людини як біологічного виду.

Виклад основного матеріалу. Як відомо, еколого-правові обмеження прав на природні об'єкти відбуваються за двома напрямками: обмеження суб'єктного складу та обмеження реалізації прав суб'єктів екологічних правовідносин.

З теоретичної точки зору, категорія «правове обмеження» враховує кілька аспектів. По-перше, правове обмеження є зовнішнім чинником, що стосується правових інтересів суб'єктів правовідносин. В основі правового обмеження – тісний зв'язок між зовнішніми правовими умовами і внутрішньою структурою особистості.

По-друге, правове обмеження є інформативним і цілеспрямованим актом, що розрахований на свідому трансформацію поведінки суб'єкта в правовому полі. Важливо зазначити, що саме з метою врегулювання суспільних відносин та забезпечення їх повноцінного функціонування застосовуються правові обмеження, які є потужним охоронним чинником.

По-третє, правові обмеження інформаційно-психологічного напрямку є виключно негативними засобами впливу на поведінку суб'єктів екологічних правовідносин (заборони, обов'язки, санкції тощо). Правові обмеження, які виступають негативною мотивацією щодо реалізації власних інтересів суб'єкта, є необхідним засобом впливу на сферу екологічної безпеки суспільства в цілому та окремих індивідів, оскільки спрямовані на забезпечення суспільно корисних результатів.

Таким чином, правове обмеження визначається як правове стримування протиправних дій, що створює умови для захисту інтересів суб'єкта права шляхом охорони та захисту суспільних інтересів; це правові межі, в яких повинні діяти суб'єкти права; позбавлення певних правових можливостей окремої категорії осіб в їх діяльності.

Проблема правових обмежень в загальному розумінні – це проблема визначення меж свободи людини в суспільстві, оскільки свобода кожної людини має свої межі, які не повинні перетинатися зі свободою інших людей [1, с. 53].

Згідно з Конституцією України та галузевим законодавством, обмеження прав і свобод людини є необхідною умовою забезпечення потреб та інтересів суб'єктів права. Юридична наука та практика використовують різні способи та методи правового впливу, які можуть бути встановлені державою або впливати з моральних засад та звичаїв суспільства, що є необхідним для забезпечення стійкого правового порядку [2, с. 6].

Галузевий метод правового регулювання у сфері охорони навколишнього середовища та використання природних ресурсів є необхідною вимогою публічного права, що включає: природоохоронні заборони та вимоги до господарської діяльності; обмеження суб'єктного складу права власності та обігу природних ресурсів; функціональні і територіальні обмеження використання природних ресурсів на основі принципів попередження шкоди довкіллю; застосування раціонального, комплексного та цільового природокористування; врахування шкідливого впливу на природні об'єкти, пов'язані з виконанням загальнодоступного природокористування та встановлення публічних сервітів.

Екологічні обмеження можна розглядати як спосіб правового регулювання, який складається переважно із заборон та зобов'язань, і як родові поняття, що включає обмеження, обтяження та різноманітні вимоги, що стосуються суб'єктів екологічних правовідносин через нормування

їх економічної свободи. Важливим чинником екологічної безпеки суспільства є законодавче лімітування процесів використання природних ресурсів через їх виснаження та не відновлюваний характер, що, у свою чергу, призводить до зростання цін на природні ресурси та обмеження їх доступності.

Екологічні обмеження безпосередньо пов'язані з регулюванням якості навколишнього середовища, що повинно відповідати потребам людини та живої природи. Саме тому в Україні протягом багатьох років створювалася система екологічної безпеки, закріплювалися в законодавстві норми та принципи, що визначають обмеження в сфері природокористування та гарантують безпеку для життєдіяльності людини навколишнього середовища.

Предметом правового регулювання в цій сфері є визначення допустимих меж впливу виробничо-господарської діяльності на людину та навколишнє середовище, включаючи територіальні природні комплекси та їх складові компоненти. Система екологічних нормативів включає стандарти екологічної безпеки, які встановлюють допустимі рівні впливу на здоров'я людини та природне середовище, які регулюють максимально допустимі рівні викидів забруднюючих речовин, нормування видобутку та використання природних ресурсів, встановлення лімітів на використання та відновлення ресурсів, еколого-економічні нормативи, які сприяють раціональному використанню ресурсів та технологічні нормативи охорони навколишнього середовища, що встановлюють вимоги до технічного стану обладнання та технологій, що застосовуються в процесі виробничої діяльності [3, с. 77–78].

Крім об'єктивних показників, що впливають на встановлення екологічних обмежень, важливо враховувати дію суб'єктивних чинників, які виникають через втручання людини в природні екосистеми та пов'язані із можливістю завдання шкоди природним ресурсам. Як відомо, окремі види виробництв та технологій можуть мати шкідливий вплив на довкілля. Відсутність свідомого ставлення до екології та недостатня увага до збереження природи можуть призвести до необхідності встановлення екологічних обмежень з метою запобігання негативних наслідків використання природних ресурсів [4, с. 124].

Законодавчі обмеження пов'язані з реалізацією внутрішніх функцій держави у сфері екологічної безпеки. А.П. Гетьман підкреслює, що головна мета держави у глобалізованому світі полягає у забезпеченні науково-обґрунтованого зв'язку між економічними та екологічними інтересами суспільства, створенні механізму реалізації екологічних інтересів суспільства, безпеки, раціонального природокористування, відтворення природних ресурсів та охорони навколишнього природного середовища, а також забезпечення та захисту конституційних екологічних прав громадян (наприклад, права на безпечне для життя і здоров'я навколишнє природне середовище, отримання екологічної інформації, відшкодування екологічної шкоди тощо) [5, с. 149].

Законодавство, що стосується охорони природного навколишнього середовища, визначає певні види діяльності, які можуть мати негативний вплив на природу. Така господарська діяльність повинна здійснюватись з дотриманням імперативних, обмежувальних засад. Поняття «екологічний імператив» означає межу допустимої активності людини, яку вона не може перетинати за будь-яких обставин. Екологічний імператив визначається як обов'язкові, об'єктивно встановлені принципи екологічної поведінки, інструкції, форми і методи господарювання, механізми і засоби їх реалізації, які є обов'язковими до виконання. Ці принципи відображають суспільні інтереси і повинні використовуватись в межах створеної правової сфери [6, с. 273].

Нормативно-правові акти різних галузей права визначають еколого-правові обмеження та вимоги, насампе-

ред, до виробничої діяльності суб'єктів господарювання. Наприклад, стаття 6 Господарського кодексу України закріплює принцип екологічного захисту населення як загальний принцип господарювання в Україні. Крім того, в статті 153 Господарського кодексу України передбачено обов'язок суб'єктів підприємницької діяльності здійснювати заходи для запобігання псуванню, забрудненню, засміченню та виснаженню природних ресурсів, а також докладати максимальних зусиль для збереження їх якості під час господарювання. Ці положення, на жаль, є декларативними і не містять механізмів реального виконання екологічних вимог, зазначених в законі.

Негативний вплив на стан навколишнього середовища традиційно асоціюється з терміном «екологічно-небезпечна діяльність (ЕНД)». Українські вчені визначають два види обмежень екологічно шкідливої діяльності: адміністративні та економічні. Такий підхід дозволяє краще розуміти, які саме заходи вживає держава для захисту навколишнього середовища від шкідливої діяльності суб'єктів господарювання та визначити, які з них можуть бути більш ефективними. Система обмежень для здійснення екологічно небезпечної діяльності повинна включати: 1) прямі заборони ЕНД; 2) нормативні обмеження, такі як екологічне нормування, лімітування, стандартизація та сертифікація; 3) обмеження превентивного характеру, такі як дозвільна система та екологічне ліцензування, дозвільна робота, погодження та оцінка впливу на навколишнє середовище; 4) обліково-інформаційні обмеження, такі як реєстрація суб'єктів ЕНД та джерел екологічної небезпеки, екологічна статистика, екологічна паспортизація, екологічне декларування та екологічне маркування; 5) контрольні-моніторингові обмеження, такі як екологічний моніторинг, контроль та випробування. Економічні обмеження ЕНД включають екологічні податкові стимули (екологічні пільги в загальному податковому праві), екологічне оподаткування (стягнення екологічного податку) та екологічне страхування [7, с. 8–9]. Запропонована система заходів обмежувального характеру має важливе регулятивне значення.

Правові обмеження є вторинними засобами впливу права, оскільки вони мають допоміжну роль у правовому регулюванні екологічних відносин. Основними засобами на спеціально-правовому рівні є суб'єктивні права, юридичні обов'язки, дозволи та заборони. Однак у психологічному аспекті правові обмеження, разом з правовими стимулами, виконують важливу функцію правового впливу, оскільки спрямовані на запобігання незаконним діянням, обмежуючи протиправну поведінку суб'єктів природокористування.

В українському суспільстві немає сумнівів щодо необхідності правових обмежень. Однак без функціонування правових стимулів таких, як повноцінне застосування комплексу правових заохочень, такі заходи не сприятимуть позитивному розвитку еколого-правових відносин. В той же час, виникає необхідно встановити на законодавчому рівні не тільки мотиваційні заходи для соціально-активної частини суспільства, а й закріпити певні обмежувальні та стримуючі засоби, такі як: юридичні зобов'язання, заборони, покарання тощо.

А.К. Соколова розглядає систему екологічних вимог через загальні екологічні вимоги та поресурсові вимоги, які включають земельні, водні та флористичні вимоги, що є важливим для окремого природного об'єкта. До того ж кожен вид основних вимог пов'язаний з конкретними характеристиками та особливостями певного природного об'єкта. Отже, при використанні, охороні та відтворенні природного об'єкта певної категорії слід враховувати як загальні, так і спеціальні вимоги, що визначаються його особливостями [8, с. 129–130].

В Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» закріплені загальні та безпосередні екологічні вимоги. Основний принцип полягає у запобіганні погіршенню екологічної обстановки та створенню небезпеки для здоров'я людей. У розділах природноресурсових кодексів та законів України, зокрема, «Охорона вод», «Охорона лісу» та «Охорона надр» закріплено загальні вимоги екологічного права, що стосуються користувачів природних ресурсів. Ці норми орієнтовані на суб'єктів господарювання, які не є безпосередніми користувачами природних ресурсів, але здійснюють виробничо-господарську діяльність, яка може негативно вплинути на стан природних об'єктів та їх ресурсів [9, с. 80–81]. Еколого-правове регулювання забезпечення екологічної безпеки повинно бути застосовано до всіх сфер господарської діяльності, яка пов'язана із споживанням енергетичних, матеріальних та інших ресурсів.

Вплив екологічних обмежень, що проявляється через додаткові витрати, збитки або втрачену вигоду зазвичай призводить до погіршення економічних показників суб'єктів господарювання. З цієї причини доцільно поставити питання про застосування конкретних організаційних схем і механізмів управління економікою з метою досягнення розумного компромісу між екологічними та економічними інтересами.

Правова система України містить велику кількість нормативних актів, які регулюють екологічно-безпечну діяльність суб'єктів права. Однак, ці закони не об'єднані в єдину систему і нерідко суперечать один одному. Вони не погоджені за змістом і містять певні прогалини. Це відбувається через те, що законодавча база формувалася безсистемно, покладаючись на різні підходи регулювання екологічно небезпечної діяльності [7, с. 8]. Нормативні акти, що встановлюють публічні екологічні обмеження, належать до різних галузей права та мають різну юридичну силу. Це спричиняє певну складність в їх застосуванні через розпорошеність в різних галузях права [10, с. 33].

Висновки. Еколого-правові обмеження є специфічними механізмами регулювання відносин у сфері забезпечення екологічної безпеки, що полягають в системному закріпленні імперативних приписів екологічного права, а також у встановленні спеціальних правових режимів та механізмів їх застосування і реалізації.

Першочергове завдання юридичної науки і практики полягає у систематизації та уніфікації чинних екологічних вимог і заборон, а також в узагальненні досвіду їх практичного впровадження з метою досягнення екологічно-значимих результатів.

Потреба в правових обмеженнях обумовлена функціональним призначенням права та демонструє його вплив на суспільство на даному етапі його розвитку, що іноді є важливішим за правові стимули. В той же час, правові обмеження повинні бути не основним, а допоміжним засобом правового впливу.

Необхідність обмеження певних видів господарської діяльності є важливою умовою реалізації охоронної функції права в українському суспільстві. Проте лише правомірні, легітимні правові обмеження конструктивно впливають на охорону та захист як інтересів окремих суб'єктів, так і суспільства в цілому.

Норми, що встановлюють екологічні вимоги та обмеження, повинні бути узагальнені та систематизовані в кодифікованому акті екологічного права, принаймні концептуальні основи та істотні ознаки екологічних вимог та обмежень мають бути відображені в Екологічному кодексі України, прийняття якого підтримують провідні вітчизняні науковці-екологи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Денисова А.М. Правові обмеження: поняття, види, функції. *Часопис Київського університету*. 2011. № 2. С. 51–55.
2. Анісімова Г.В. Деякі особливості кореляції екологічних природних прав та обов'язків. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «ПРАВО»*. 2012. Випуск 13. № 1034. С. 269–273.
3. Дерев'яно Ю.М. Екологічні обмеження економічного зростання. Екологічний менеджмент у загальній системі управління: збірник тез доповідей дев'ятої щорічної Всеукраїнської наукової конференції, 21-22 квітня 2009 року. Суми: СумДУ, 2009. Ч. 1. С. 77–78.
4. Moroz Galina. Legal Environmental Constraints: General Theoretical Aspect. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 2018. 5(2). P. 122–129.
5. Гетьман А. П. Екологічна функція держави в сучасних глобалізаційних процесах. Проблеми законності: зб. наук. праць. 2015. Вип. 128. С. 145–153.
6. Столярчук Я.М. Глобальні асиметрії економічного розвитку. К.: КНЕУ, 2009. 302 с.
7. Боднар Л. О. Правові засади здійснення екологічно небезпечної діяльності в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ, 2002. 15 с.
8. Соколова А. К. Особливість прав на об'єкти рослинного світу. Проблеми законності: респ. міжвідом. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. Х.: Нац. юрид. акад. України, 2008. Вип. 99. С. 125–132.
9. Кобецька Н.Р. Дозвільне та договірне регулювання використання природних ресурсів в Україні: дис. ... д-ра юрид. наук. Київ, 2016. 424 с.
10. Петлін В.М. Екологічний імператив сталого розвитку. Екологічна безпека як основа сталого розвитку суспільства. Європейський досвід і перспективи: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (Львів, 4-6 листопада). Львів, 2015. С. 32–33.